

God bolighygiejne for alle – af hensyn til sundheden

Borgerengagement, køn og hygiejne
i Randers 1935 til 1965

Inger Lyngdrup Nørgård

Indledning

Boligens hygiejne har i 1900-tallet været diskuteret i hele Norden. At holde en god bolighygiejne blev opfattet som centralt, fordi det ville fremme befolkningens sundhed og moral. Selv om de offentlige myndigheder var en central aktør i sanerings- og boligpolitikken, arbejdede også en række private organisationer med boligen og dens hygiejne.

Vi skal se nærmere på, hvilken tilgang borgerinitierede private organisationer havde til boligen i forhold til hygiejne 1935–1965. Jeg vil argumentere for, at i private organisationer med en overvægt af mænd var begrebet bolighygiejne lig med boligens fysiske konstruktion, som skulle bestå af gode moderne materialer samt sanitære installationer. Mens private organisationer med en overvægt af kvinder arbejdede med en forståelse af bolighygiejne, hvor også kvindens fagligt kvalificerede arbejdsindsats i hjemmet, det at gøre rent på den rette måde, var en del af begrebet bolighygiejne. For kvinderne var gode fysiske rammer og leholdte moderne materialer en *forudsætning* for overhovedet at kunne holde en god bolighygiejne med deres løbende arbejdsindsats.

Det er formålet at belyse og undersøge, hvad hygiejne i forhold til boligen var for en størrelse for de private organisationer. Hvordan var de private organisationers samspil med byens styre og myndigheder?

Undersøgelsen vil endvidere komme ind på, hvilket bredt felt af private aktører, der var på banen i forhold til at arbejde med boligen i en middelstor dansk by som Randers.

Bolighygiejne er et begreb, som findes i *Dansk Husmoderleksikon* fra 1948. Det forklares heri, at for at opnå god bolighygiejne kræves det, at boligerne skal være tætte og tørre, kunne ventileres og opvarmes på passende måde, have god adgang for dagslys samt kunne holdes rene. Leksikonet henviser til, at bolighygiejnen er et centralt tema i sundhedslovgivningen samt i offentlige myndigheds arbejde såsom boligtilsyn.¹

Nærværende undersøgelse indeholder en kortlægning af hvilke frivillige aktører i Randers, der gjorde sig gældende i forhold til at arbejde med boligens hygiejne. Tre af disse aktører vil blive nærmere undersøgt, det drejer sig om *Husligt Arbejderforbund Randers* (1933), *Randers Husmoderforening* (1945) og *Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger i Randers Kommune* (1961). Ingen af organisationernes hovedformål var at arbejde med boligens hygiejne, men temaet indgik i højere eller mindre grad som en del af organisationernes virke.

Om end de tre organisationer virkede lokalt, var de alle repræsentanter for større velkendte bevægelser i datiden. Det er en af grundene til, at disse organisationer er valgt i analysen. Således var fagbevægelsen, husmoderforeningers virke og en begyndende interesse for bevarelsen af kulturarv og gamle bygninger udbredt i ikke bare det danske samfund, men de nordiske og endda vestlige samfund i tiden. I analysen af disse lokale aktører kan man afdække, hvilke handlinger og forståelse omkring hygiejne og sundhed, som de konkret havde og anvendte i forhold til bolighygiejnen.

De tre organisationer er dertil valgt, fordi de var vægtige aktører i feltet, der interesserede sig for boligen i Randers, og deres bestyrelser har et tydeligt kønnet præg. I to af organisationerne sad kvinder i bestyrelserne. Hvor den tredje organisation havde en bestyrelse bestående af mænd. Det er en del af formålet med undersøgelsen at forholde sig til, hvilket socialt tilhørsforhold og køn organisationernes bestyrelsesmedlemmer havde. Kan man udlede, hvad det betød for deres tilgang til bolighygiejne, og endvidere for organisationernes handlemuligheder og samspil med de offentlige myndigheder?

Organisationernes arbejde afspejler sig i det materiale, som var henvendt til medlemmer, støtter og offentligheden såsom årsberetninger, vedtægter, kursusmateriale, festskrifter og avisartikler. Ud over det nævnte materiale er også internt materiale som for eksempel korrespondance og diverse referater inddraget i analysen. I materialet kan organisationernes forståelse af og tilgang til bolighygien afkodes. Igennem studiet af materialet undersøges det, hvordan en række private aktører omkring midten af 1900-tallet i samme by håndterede bolighygien, – der netop af myndighederne, det officielle Danmark, især fra 1930'erne blev italesat som et sundhedsproblem. Her kan analysen af de tre private organisationer give et andet perspektiv, da det især er de officielle myndigheders boligpolitik, som fylder i den eksisterende forskning.

Forskningsstatus

Historiker Henning Bro viser i bogen *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat* fra 2008, hvordan den officielle danske boligpolitik i årene under og efter første verdenskrig tog form. I 1930'erne og frem, påpeger historiker Mette Tapdrup Mortensen, blev den fremvoksende velfærdsstat med socialdemokratiet som frontfigur opsat på at løse boligproblemet gennem statslig og kommunal styring.² En nyere historisk afhandling er seneste skud på stammen i forhold til at udforske den danske sanerings- og byfornyelsespolitik, det drejer sig om *Da de danske byer blev revet ned: Praksis og ideologi i dansk sanerings- og boligfornyelsespolitik* fra 2015 af historiker Kristian Buhl Thomsen. Heri findes en dansk forskningsoversigt over emnet.³ Thomsen påpeger, at boligpolitikken blev anset for nødvendig at styrke for at fremme folkesundheden, og fra at fokusere på at rive ned, forstået som sanering, kom der en bevaringspolitik på banen i 1980'erne, blandt andet under påvirkning af frivillige organisationer.⁴ I den nyeste oversigtsbog om Randers bys historie, *Randers: Fra handelsplads til storkommune* fra 2002, er boligens hygiejne omtalt i forhold til myndighedernes indsats på området ved at sanere og understøtte udvidelse af antallet af boliger. Randers havde mange dårlige boliger, som medførte sygdommen tuberkulose.⁵

I et studie af boligmangel i Helsinki i 1940'erne er det blevet påvist, at dårlige boliger med lidt plads udgjorde en øget risiko for, at familier ikke holdt sammen. Ligesom dårlige boliger udgjorde en sundhedsrisiko for børnene.⁶ I norsk regi har historiker Ola Svein Stugu behandlet sanerings- og boligpolitik i oversigtsværket *Norsk Byhistorie* fra 2006. Den svenske hovedstads saneringspolitik er behandlet af sociologen Anders Gullberg i to-bindsværket om Stockholm, *City – drömmen om ett nytt hjärta* fra 2002. Det fremhæves i de to sidstnævnte bidrag, at boligmangel og konsekvenserne ved en dårlig bolig var på den politiske dagsorden, og at en dårlig bolig blev forbundet med temaer såsom sygdomme samt lav moral blandt beboerne. I Danmark blev sammenhængen mellem en dårlig bolig og lav moral samt sygdomme også en del af argumentationen på politisk niveau, da saneringslovgivningen blev vedtaget.⁷

Hvor de offentlige myndigheders boligpolitik fylder meget i de ovenstående bidrag har en anden forskningsretning vist, hvordan synet på boligens renligholdelse tillige blev påvirket af frivillige kræfter i samfundet.⁸ I bogen *Byen Tæmmes: Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København* argumenterer folkløristen Karin Lützen for, at 1800-tallets filantropi indeholdt en idékonstruktion af "det gode liv", i henhold til hvilken ideen om et have et "ordentligt hjem" var iboende.⁹ Der var stærke normer om, at det huslige arbejde skulle varetages af kvinder, viser historiker Tinne Vammen i artiklen "Det skjulte arbejde: Nyere perspektiver på kvinders arbejde i familie og husstand ca. 1750–1915" fra 1981.¹⁰ Det huslige arbejde er ifølge flere nordiske forskere siden slutningen af 1800-tallet søgt kvalificeret til at blive et professionelt fag, hvilket aldrig rigtigt er lykkedes.¹¹

Som en afgrænsning vil nærværende undersøgelse ikke fokusere på den offentlige politik ført i forhold til boligen, da den er mest omfattende behandlet. Jeg undersøger ikke, hvordan organisationernes aktiviteter blev modtaget i bymiljøet.

Frivillighed, køn og socialt tilhørsforhold

Ifølge historiker Kurt Klaudi Klausen er en forening karakteriseret ved frivilligt medlemskab, en arbejdsdeling mellem ledere og medlemmer og et fælles mål.¹² De tre udvalgte organisationer i undersøgelsen havde mange af de ovennævnte træk. *Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger i Randers Kommune* var ikke en forening, men repræsenterede frivilligt arbejde. De tre organisationer blev etableret på initiativ af private borgere. Der var en bestyrelse og vedtægter, og for de to foreningers vedkommende frivilligt medlemskab, hvor fonden var afhængig af frivillige bidrag og opbakning.

Organisationernes aktiviteter, normer og samarbejde med det offentlige system var især båret frem af bestyrelserne. Derfor er bestyrelsesmedlemmernes køn og sociale tilhørsforhold inddraget i undersøgelsen. Et menneskes sociale tilhørssted har betydning for hvilke erhverv, netværk og ressourcer, personen har adgang til.¹³ Socialt tilhørsforhold forstås her som uddannelse og erhverv.¹⁴ Hvis kvinderne var gift, er det ud over muligt selverhverv, ægtemandens erhverv, der er identificeret. Erhverv og ægteskabelig status er identificeret via folkeregisterkort på Randers Stadsarkiv samt i pressemateriale.

Både Randers Husmoderforenings og Husligt Arbejderforbunds bestyrelser bestod i den omhandlede periode af kvinder. Bestyrelsesmedlemmerne i Randers Husmoderforening var i overvejende grad gift og tilhørte socialt set et bredt spektrum, men primært middelstanden var repræsenteret ved embedsmandslaget og håndværksfagene. Ægtemændene havde stillinger såsom prokurist tilhørende den højere middelstand, malermester tilhørende middelstanden, snedkersvend tilhørende arbejderlaget, togassistent tilhørende den lavere middelstand og afdelingsleder tilhørende middelstanden. De kvindelige bestyrelsesmedlemmer var i folkeregistreringskortene under erhverv oftest angivet som ”husmødre”. I år 1970 udtalte forkvinden for Randers Husmoderforening, fru Carla Nielsen, at mænd stadig ikke var velkomne som medlemmer, da husmoderforeningen var et ”fristed” for kvinder.¹⁵

Bestyrelsen i Husligt Arbejderforbund var frem til 1957–58 præget af en engageret kvinde, den gifte Alma Lindenstrøm, hvis erhverv var

”husmoder”.¹⁶ Herved adskilte hun sig fra flere af de andre bestyrelsesmedlemmer, der var ugifte, selverhvervende husassistenter eller gifte husmoderafløsere tilhørende arbejderlaget. De gifte bestyrelsesmedlemmers ægtemænd havde stillinger som chauffør tilhørende arbejderlaget, arbejdskarl tilhørende arbejderlaget og toldassistent tilhørende lavere middelstand.

Det huslige arbejde var et kvindearbejdsområde, men i 1935 åbnede Husligt Arbejderforbund op for at optage mandlige medlemmer.¹⁷

Fonden til Bevarelse af gamle Bygningers bestyrelse kom til at bestå af initiativtager kontorchef Poul von Spreckelsen, borgmester Svend Thingholm, arkitekt Hans Schack, arkitekt N. Blinkenberg, landsretssagfører J. Bogh, ørelæge J. Effersøe og kontorchef E. Kloster.¹⁸ Det var alle mænd, som qua deres stillinger havde et socialt tilhørsforhold til byens borgerskab. De var veluddannede. De sad i bestyrelsen grundet deres uddannelse, kulturarvsinteresse og stilling.

Byen Randers og dens private organisationer

Randers var i midten af 1900-tallet præget af længere tids hastig vækst i indbyggertallet, hvilket gav konstant boligmangel. Randers er oprindeligt en gammel købstad med købstadsprivilegier givet i 1302, og midtbyen i Randers forblev langt op i 1900-tallet bebygget af gamle to- og etværelseslejligheder med en opførelse fra før 1860. Fra 1930'erne talte byens myndigheder om, at midtbyen udgjorde en usund boligmasse.¹⁹

Tilflytningen til Randers ses i byens voksende indbyggertal. Byen havde i 1880 13.457 indbyggere, i 1921 26.495 indbyggere, i 1940 32.500 indbyggere, i 1950 40.098 indbyggere og i 1960 42.238 indbyggere.²⁰ Mange af tilflytterne blev arbejdere i byens industri, og det prægede byens liv. I spidsen for bystyret stod i perioden 1935 til 1965, undtaget årene 1950–1954, arbejderpartiet, Det Socialdemokratiske Parti.²¹

Boligerne i Randers var som andre steder udgangspunkt for mange kvinders og husmødres arbejde. Især i 1950'erne fandt dog en betydelig ændring sted i arbejdet i hjemmet, da der kom fart over funktionstømmingen af boligen. Det huslige arbejde blev delvist mekaniseret og i nogle tilfælde rykket ud af boligen.²² Boligen som fysisk rum ændrede sig i

det hele taget markant i 1900-tallets Danmark med hensyn til inventar, installationer, udstyr og materialer. Især fra 1960'erne kom et generelt byggeboom i bylejlighederne, hvor der i nybygningerne blev stillet krav til muligheden for at holde en god hygiejne.²³

En række foreninger og organisationer i Randers forholdt sig i deres arbejde til boligen, og i det hele taget beskrives Danmark i større historiske værker som et samfund med et rigt foreningsliv, som især blomstrede frem i 1800-tallet.²⁴ Historiker Hanne Schaumburg Sørensen påpeger, at i 1800-tallet var det randrusianske foreningsliv mest for mænd, ikke bare borgerskabet, men også arbejderne havde egne foreninger.²⁵ Fra 1935 til 1965 fandtes et væld af organisationer og diverse partipolitiske foreninger, fagforeninger, brugsforeninger, ungdomsforeninger, sportsforeninger, sociale- og kulturelle foreninger. Ingen af disse havde som formålsparagraf at arbejde med boligens hygiejne. Derimod havde en række organisationer mere eller mindre eksplicit boligstandard eller husholdning med som en del af deres virke. Fælles for de følgende organisationer, som er afdækket i denne kortlægning, er, at deres virke omhandlede eller påvirkede synet på boligens indre eller ydre i hygienisk henseende.

Organisationerne er lokaliseret gennem forskellige indgange og materialer. Randers Stadsarkivs fagsystem, Arkibas, er anvendt som en søgeindgang. I mødereferater fra Randers Husmoderforening, Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger samt Husligt Arbejderforbund er det muligt at identificere en række organisationer i byen. I Randers Byråds forhandlinger ses også, hvilke foreninger byens myndigheder interagerede med. Ligesom den nyere bog *Randers. Fra handelsplads til storkommune* fra 2002 behandler byens foreningsliv.

De organisationer hvor bolig, hjem og hygiejne indgår som en del af deres virke, er identificeret som Sct. Joseph Søstrene (1868), Randers Lejerforening (1950), Dansk kvindesamfund (1925), Randers kooperative Husholdningsforening (1926), Randers Husmoderforening (1945), Marthaforbundet (1947), Husligt Arbejderforbund (1933) og Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger (1961).

Hertil udgør bygge- og boligforeninger både de profitorienterede og de mere andelsindrettede også en kreds, der forholdt sig til en hygiejne i

udformningen af boliger. Fra år 1900 frem til Anden Verdenskrig blev 40 byggeforeninger etableret og var aktive i boligbyggeriet. I 1940'erne kom fire almene boligforeninger til, de stod bag en række nye moderne boliger med wc og centralvarme.²⁶

Det kan udledes, at bygge- og boligforeninger var den mest omfattende specialgruppe. Dernæst var der en overvægt af foreninger, hvor kvinder arbejdede for at forbedre kvindens stilling i samfundet og for at forbedre kvindens færdigheder i husholdningen. Endvidere var der foreninger, som arbejdede for en faglig organisering af kvinders erhvervsarbejde, og endelig Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger. Der tegner sig et mønster i forhold til, at det var organisationer med mænd i front, der stod for den fysiske éngangskonstruktion af boligen, forstået som boligens ydre fysiske rammer og indre materialer, mens den løbende renligholdelse af boligen i det indre blev behandlet i organisationer med en overvægt af kvinder.

Randers Husmoderforening – kvindens vedvarende rengøring

Den 15. november 1945 oprettede en kreds bestående af 27 kvinder Randers Husmoderforening.²⁷ Initiativtageren til det konstituerende møde Carla Bostrup forklarede, at formålet med foreningens arbejde ville være at arbejde for at dygtiggøre den danske husmoder i et samarbejde med de nordiske lande:

Ogsaa vi har en Samfundsopgave at løse, og det er os, der skal gøre det, thi hvem kan erstatte en Mors Gerning. Enhver ved, at det er Hjemmene, der bærer Samfundet, og Maalet for os maa være at give Danmark stærke og trofaste Kvinder, der kan varetage Mændenes og Børnenes Tarv i Hjemmene.²⁸

Husmoderforeningen i Randers blev en lokalafdeling af *De danske Husmoderforeninger* (1920). Motivet bag husmoderforeningernes virke var, at kvinders arbejde i hjemmet skulle anerkendes, og samtidig blev husmodergerningen anset for at være kvindens kald og moralske for-

pligtelse.²⁹ Der var argumenter fremme om, at ægteskabet ikke så nemt blev brudt, når kvinden var en dygtig husmoder.³⁰

I 1945 talte *De danske Husmoderforeninger* cirka 26.000 medlemmer.³¹ Samarbejdet mellem de nordiske husmoderforeninger viste sig blandt andet ved en Nordisk Husmoderkongres afholdt i København i 1946. Talere fra de nordiske lande udvekslede meninger om kvindens stilling i samfundet.³² Randers Husmoderforenings medlemstal lå i 1946 på 250 medlemmer, i 1948 på 270 medlemmer, og havde i 1959 haft en mindre nedgang til at udgøre 244 medlemmer.³³ I husmoderforeningens aktiviteter viser hygiejneaspektet i forhold til hjemmet sig i tre sammenhænge, for det første som en arbejdsopgave for eksperterne at oplyse husmødrene om, for det andet som en salgsargumentation hos sælgere og for det tredje som en professionaliseringsbegrundelse i forhold til at kræve uddannelse af kommende husmødre og husassistenter. De to sidstnævnte trak på legitimitet i deres virke fra eksperterne.³⁴ Eksperterne bestod af læger, teknikere og forskere, hvis viden især husholdningslærerinder og konsulenter videregav til husmødrene.³⁵

I Randers Husmoderforening holdt fagpersoner som læger, husholdningskonsulenter, præster og socialinspektører foredrag og oplæg for foreningen. Husmoderen havde brug for eksperters råd og kurser til at lære hende fagligt op i det huslige arbejde også grundet introduktionen af nye varer og nye materialer. Ud fra foreningens årsberetninger lader det til, at eksperternes rolle mindskes i foreningens aktiviteter i 1960'erne, hvilket også var det tidspunkt, hvor husmoderfunktionen forstået som erhverv var ved at svinde ind.³⁶ I bogen *Lys, luft og renlighed – den moderne socialhygiejnes fødsel* fra 1987 viser idehistorikerne Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensen, at der ved udgangen af 1800-tallet blev dannet et idealistisk ”projekt husmoder”. Husmoderen skulle bekæmpe usynlige bakterier og gennem rengøring af hjemmet beskytte familiens sundhed.³⁷ Eksperter skabte dermed en ideologisk platform, hvorfra kvinder kunne tage ansvar for samfundets vel gennem varetagelsen af det huslige arbejde.³⁸ Værdier som renlighed, sundhed, rationalisering og sparsommelighed blev grundlaget for husarbejde, og formålet med værdierne var at skabe bedre levestandarder og en sundere befolkning. At varetage det huslige arbejde blev én måde for kvinder at

Bild 8.1. Her er de såkaldte marthapiger i gang med deres uddannelse på Vestervangsskolen i Randers i året 1965. Kilde: Randers Stadsarkiv/FOTOMAX.

blive betragtet som samfundsborgere på, når de blev vurderet på, om de kunne holde familien sund og rask.³⁹

Randers Husmoderforening understøttede oprettelsen af en Martha-skole i Randers. Det var vanlig praksis, når man var en del af *De danske Husmoderforeninger*. Inspirationen til oprettelsen af Marthaskolerne, hvor der skete en faglig oplæring i husligt arbejde, kom fra Finland.⁴⁰ De nordiske husmødre indgik i et formelt samarbejde i *Nordens Husmoderforbund* (1920), her var *Norges Husmoderforbund* (1898), *Finlands svenska Marthaförbund* og *Marttaliitto* (1899), Sveriges *Husmoderföreningars Riksförbund* (1919) samt *De danske Husmoderforeninger* repræsenteret.⁴¹

Formålet med Marthaskolen i Randers, som blev etableret den 5. oktober 1947, var på privat initiativ at oplære unge piger mellem 14 og 18 år til husligt arbejde gennem ugentlig kursusdeltagelse i tre år.⁴² Ved Marthaskolens 25 års jubilæum i 1972 havde skolen udlært omtrent 4000–5000 piger i husligt arbejde.⁴³ Kurserne var rettet både mod kommende husmødre, kvinder, der skulle ud i lønerhverv og hjemme

varetage det huslige arbejde, samt mod kommende husassistenter.⁴⁴ Det var således rettet mod *alle* piger uanset socialt tilhørsforhold.

Den kursusaktivitet, som Randers Husmoderforening støttede gennem Marthaskolen, tilbød i 1940'erne undervisning i temaerne husholdning, syning, førstehjælp, spædbørnspleje og hjemmets hygiejne.⁴⁵ Samme undervisningstemaer var i brug i 1960'erne.⁴⁶

I kursusmaterialet til undervisningen om "Hjemmets hygiejne" bliver eleverne oplyst om, at boligen skulle være rummelig nok til alle beboere. Ligesom boligen skulle være let at vedligeholde og renholde samt yde beskyttelse mod kulde, varme, fugtighed og regn. Dertil skulle der være en god adgang for dagslys og mulighed for fornyelse af luften. Det er entydigt i materialet, at det var husmoderen, der skulle varetage renligholdelsen af boligens indre eller sikre, at en anden gjorde det.⁴⁷

Hvis boligen var beboet af et lille barn, findes der også særlige råd i kursusmaterialet, da det forklares, at et folks fremtid og kraft var afhængig af børnenes helbred og antal. Udover de allerede nævnte krav til boligen skulle husmoderen sikre, at pusleværelset var opvarmet, samt at spædbarnet ikke fik træk.⁴⁸

Det kan udledes, at hygiejne i forhold til boligen var en række umiddelbart forståelige forhold, nemlig: Frisk luft, solskin, lys, rummelighed, opvarmede rum til små børn og ingen træk. Andre hygiejniske krav til boligens indre fremstår dog samtidig uspecifikke, hvor rent skulle man holde boligen, og hvad var 'veltilrettelagt' husligt arbejde? Det var en *løbende* arbejdsopgave for husmoderen at holde boligen ren. Snavs, usund luft og så videre skulle bekæmpes. At holde et tilfredsstillende niveau i boligens hygiejne italesættes som centralt for at holde familien sund og børnene raske. God bolighygiejne var altså især centralt at sikre, fordi den ville beskytte alles sundhed. Ikke at gøre rent eller sikre en god bolighygiejne efter eksperternes anbefalinger, ville være at medvirke til at gøre familiens medlemmer syge. Kvindernes indsats eller mangel på samme i forhold til bolighygiejnen gjorde en forskel for sundheden!

Boligens ydre skulle som beskrevet kunne yde beskyttelse mod kulde, varme, fugtighed og regn. Her findes en række krav til boligen, som det lader til, at den enkelte husmoder skulle være opmærksom på at stille til de fysiske rammer ved køb eller leje af bolig af hensyn til

familiens sundhed. Husmoderen kunne ikke alene ved at gøre rent sikre en god bolighygiejne, hvis ikke også de fysiske rammer i boligens indre og ydre var i orden.

Marthaskolens kurser var for både arbejderlag og middelstand, og det betød, at der var en opfattelse af, at kravene til boligens hygiejne var ens uanset socialt tilhørsforhold. Fællesnævneren for målgrupperne var, at de tilhørte *kvindekønnet*, og at arbejdet med at gøre boligen forsvarligt ren var deres qua kønstilhørsforholdet.

Den platform for at kunne agere som vigtige medborgere for samfundsopbygningen, som medlemmerne af en forening som Randers Husmoderforening fik adgang til gennem eksperternes idealisering af husmoderen, svandt ind, når husmoderens professionelle rolle i hjem og samfund blev stadig mindre. Professionaliseringen eller forsøg på dette af det huslige arbejde synes i 1960'erne som beskrevet at bevæge sig væk fra at være centreret omkring husmoderfunktionen og kom måske over i andre fora som faglige stillinger på arbejdsmarkedet.

Husligt Arbejderforbund – hygiejne som fag

Husligt Arbejderforbund Randers blev stiftet den 28. oktober 1933 med det formål at opnå en faglig organisering af husligt arbejdende kvinder mellem 14 og 60 år. Fagforeningen blev en del af landsforbundet, *Husassistenternes Forbund* fra 1904. I 1945 havde landsforbundet cirka 2.400 medlemmer.⁴⁹ For at skaffe de husligt arbejdende bedre logi, arbejds- og lønvilkår, blev det en del af strategien at kvalificere medlemmerne i det huslige arbejde gennem uddannelse. Derfor blev en fagskole, Husassistenternes Fagskole, under forbundet etableret den 1. november 1906.⁵⁰ Husligt Arbejderforbund havde ikke krav om, at man for at blive medlem af fagforeningen skulle have en bestemt uddannelse, men forbundet tilbød kurser for alle interesserede i husligt arbejde.

I Randers var en central figur i fagforeningen frem til 1957–58 den gifte husmoder Alma Lindenstrøm. Lindenstrøm var en af initiativtagerne til oprettelsen af foreningen, og hun var aktiv i det politiske parti, Socialdemokratiet, der havde en nær tilknytning til fagbevægelsen. Lindenstrøms ægtemand var formand for malernes fagforbund.⁵¹

Bild 8.2. Her ses tre medlemmer af Husligt Arbejderforbund i Randers. De deltagere i Fagenes Fest på Randers Stadion den 1. maj 1955. Hvem kunne hurtigst piske æggehviden stiv? Kilde: Randers Stadsarkiv/FOTOMAX.

Det virker sandsynligt, at oprettelsen af foreningen kan knyttes til en optagethed af faglig organisering hos Lindenstrøms.

I 1958 var der cirka 300 medlemmer af Husligt Arbejderforbund, og heraf var kun et par beskæftiget i private hjem. Hovedparten var beskæftiget på Centralsygehuset og andre offentlige institutioner og ved husmoderafløsning. I 1973 var der cirka 860 medlemmer.⁵²

Husligt Arbejderforbunds tilgang til boligens hygiejne kommer frem i fagskolens undervisning. Heri præsenteredes, hvad forbundet udpegede som den rette lære i forhold til at varetage boligens hygiejne. Lærerstaben i fagskolen bestod af husholdningslærerinder og konsulenter, der som nævnt fik deres viden fra teknikere, læger og forskere.⁵³ Forbundet søgte ved hjælp af eksperter at gøre et professionelt fag ud af det huslige arbejde og sikre kvinders arbejdskraft på det offentlige arbejdsmarked.⁵⁴ Husassistenternes Fagskoles kurser indeholdt i 1960'erne "rengøring af værelser", ligesom "rengøring af køkken" og rengøring af gulve og flader

var emner i forskellige kurser.⁵⁵ Som kursuslitteratur anvendtes bogen fra 1957 *Gør husarbejdet lettere* af lærerinde ved Suhrs Husholdningsseminarium, Astrid Stoumann. Første udgave af bogen udkom i 1938 og var skrevet som lærebog i rengøring, vask og rensning for husholdningsskoler, men den kunne, ifølge bogens forord, også anvendes som opslagsbog af husmødre. Herved gøres det klart at ligesom ved Martha-skolen, var de krav, som blev stillet for at sikre boligens hygiejne, de samme uanset socialt tilhørsforhold. At kravene til boligens hygiejne var ens, hænger også sammen med, at de kommende husassistenter og medhjælpere skulle gøre rent i bedrestillede hjem, og her skulle de kunne honorere forventningerne.

En lærebog i husligt arbejde havde sin berettigelse, da der med forfatterens ordvalg blev stillet store krav til "hjemmets opgaver", som indkredses til at være husholdning, børn og ægteskab. Det er endvidere *kvindens* opgave at skabe et hjem, hvor der ikke bare skulle spises og soves.⁵⁶ Boligen som fysisk rum knyttes herved til et begrebsligt fænomen, nemlig et hjem, hvor familielivet kunne trives. Hjemmet skulle gøres rent af hensyn til hygiejne, de sygdomsfremkaldende bakterier i støvet skulle væk. Et andet motiv for at gøre rent var æstetik, det nævnes direkte i lærebogen, at hjemmet skulle se ordentligt ud.⁵⁷

En god bolighygiejne kobles til at fremme sundheden i familien, her bar både fagforeningen og husmoderforeningen på samme forståelse af målet med bolighygien som de offentlige myndigheder.

I vejledningsmaterialet fra fagskolen forholdt man sig ikke aktivt til, at elevernes virke for at sikre bolighygien over tid gik fra primært at foregå i den private husholdning til også at finde sted på mindre og større arbejdspladser.

God bolighygiejne bestod af både fysiske rammer og kvindens arbejdsindsats

En forskel i de to vejledningsmaterialer er, at hvor rådene fra Husligt Arbejderforbund tydeligt var henvendt til hjemmets kvinde, så blev det alligevel nævnt flere steder, at husmoderen burde stille krav om, at mand og børn skulle tage del i det huslige arbejde.⁵⁸ I Martha-skolens vejled-

ningsmateriale blev varetagelsen af det huslige arbejde alene beskrevet som kvindens. Her kan det dog også gøre en forskel, at materialet fra fagskolen er en opdateret lærebog, som fulgte med tidens normer om, at mænd og børn burde hjælpe til i hjemmet.

Fagbogen fra Husligt Arbejderforbund angiver endvidere, at rengøringen skal slutte af i køkken, vaskerum eller kælder. Således at forskellige rengøringsspande og udstyr ikke skulle igennem rengjorte rum igen.⁵⁹ Netop køkken og vaskerum var kulturelt set kvindens arbejdsrum i boligen. Her var *pladsen* i boligen for kvindens huslige arbejde, hvor resten af boligen havde til formål at fungere som leverum med forskellige formål for familiens medlemmer, der ikke havde *boligen som sådan* som arbejdsplads.

I læsningen af materialet er det kulturelt kvindelige så forbundet med boligens indre, at ideen om husmoderen nærmest går i ét med begrebet ”hjemmet”. Hvor begynder definitionen af kvindelighed, og hvor begynder definitionen af boligens hygiejnestandard? Historiker Karin Carlsson har i sin forskning om husmoderafløsningen i Sverige afdækket en lignende tendens, idet hun påpeger, at begreberne husmoder, hjem og familie blev nævnt i flæng, uden at begreberne var adskilt.⁶⁰

Der var hos Husligt Arbejderforbund meget konkrete anvisninger på, hvordan en god bolighygiejne skulle opnås. Først og fremmest beskrives det, hvordan materialetyper og vedligeholdelsesniveauet havde en betydning for, om boligen kunne gøres og holdes ren.⁶¹

Det angives for læseren, at rengøringen skulle deles op i daglige, ugentlige, månedlige og årlige opgaver. Daglig rengøring bestod eksempelvis i at tage opvasken, aftørre badeværelse, støvsuge tæpper samt tørre lakerede gulve over med klud. Ugentlig rengøring bestod eksempelvis i at støvsuge møbler, døre, paneler, samt gå vindueskarme efter og gøre badeværelse samt køkken grundigt rent. Hver måned skulle vinduerne pudses og køkkenskabe vaskes af.⁶² Med andre ord bestod varetagelsen af renligholdelsen af boligen af gentagne handlinger. Hvor rent der skulle være, er svært at læse ud af vejledningen, men synlig snavs var ikke foreneligt med en god bolighygiejne. Bolighygiejne var et begreb, der, ligesom hos husmoderforeningen, bestod af to elementer, nemlig af kvindens fagligt kvalificerede arbejdsindsats samt af boligens

fysiske udformning forstået som gode materielle rammer og moderne bekvemmeligheder. At det primært var organisationer med kvindelige medlemmer og bestyrelsesmedlemmer samt formidlingskanaler for kvinder, som løftede opgaven med at oplære kvinden i husligt arbejde, – og overhovedet beskæftigede sig med det, bekræftes i, at det især var gennem private husholdningsskoler og tidsskrifter for husholdning og hjemmet, at oplæringen af husmoderen fandt sted.⁶³

I Randers var Randers Husmoderforening og Husligt Arbejderforbund med til at sætte en dagsorden om, at boligen skulle bestå af moderne materialer, der var til at gøre rene af hensyn til sundheden og familielivets trivsel. Disse krav var så succesfulde, at aktører inden for boligområdet så det som en nødvendighed at leve op til dem, blandt andet Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger i Randers Kommune.

Hygiejne forstået som boligens materielle rammer

Den 21. november 1961 blev *Fonden til Bevarelse af Gamle Bygninger i Randers Kommune* oprettet. I fondens vedtægter fremgår det, at fonden blev etableret som en selvstændig enhed under *Randers historiske Museum*. Fondens formål var at virke for ”en bevarelse af kulturhistoriske og æstetisk værdifulde bygninger og gadebilleder i Randers og omegn” samt at skabe forståelse for kulturarv hos borgerne.⁶⁴ Fonden blev i etableringsfasen støttet stærkt af repræsentanter fra to offentlige institutioner, nemlig Det Særlige Bygningssyn og Det Danske Nationalmuseum.

Der var sat gang i omfattende saneringer i de nordiske byer, og i Randers var der planer om en udbredt sanering. En ekspert, der støttede fondens etablering, var museumsinspektør Otto Norn fra Nationalmuseet. Norn gav i april 1961 på et offentligt møde i Randers udtryk for den mening, at selvom byen skulle af med en usund saneringsmoden boligmasse, så var det flot, at der lokalt var taget initiativ til at bevare gamle bygninger og kulturarv i forståelse med byens private ejere og byens styre.⁶⁵

Ifølge vedtægterne skulle fondens bestyrelse bestå af syv medlemmer. Ud af de syv medlemmer skulle fem vælges af *Randers historiske Museums* bestyrelse, og de to sidste skulle vælges af Randers Byråd.

Byrådet var kommunens folkevalgte bestyrende organ. Her ses allerede et bemærkelsesværdig formelt og tidligt samarbejde mellem de offentlige myndigheder og fonden med en erklæret særinteresse i udformningen af byrummet. Ved at få byrådet til at udpege to bestyrelsesmedlemmer havde fondens skabere sørget for, at byens styre, der også kunne bevilge midler, skulle have en positiv interesse over for og medbestemmelse i fondens arbejde. Randers Byråd accepterede, og de to første bestyrelsesmedlemmer herfra blev borgmester Svend Thingholm og kontorchefen E. Kloster.⁶⁶ Samtidig ville fondens bestyrelse arbejde i ”intim Forstaaelse med de kommunale Myndigheder”.⁶⁷

I det første år efter fondens oprettelse var der ikke mange midler til at opfylde målene, og fondens virke var primært vejledende.⁶⁸ I 1964 fik økonomien dog et løft, da der blev indsamlet 12.650 kr. Ud af disse var 12.000 tildelt af Lions Club i Randers, hvor fondens bestyrelsesmedlem J. Effersøe også var medlem.⁶⁹

Fonden til Bevarelse af Gamle Bygninger ville bevare gamle bygninger, der repræsenterede kulturarv. Hvordan kunne den målsætning nås sat over for de offentlige myndigheders saneringspolitik, hvor især gamle, ikke vedligeholdte ejendomme skulle rives ned, både fordi de dels ikke var beboelsesegnede for mennesker på grund af truslen mod folkesundheden og dels kunne være grobund for udbredelse af dårlig moral? Saneringspolitik var udbredt i Randers såvel som resten af Norden.

Randers historiske Museum, hvor initiativtageren til fonden, Poul von Spreckelsen, var ansat, inviterede i 1960 ansatte fra Nationalmuseet og Det Særlige Bygningssyn til Randers for sammen med de randrusianske myndigheder og medarbejdere fra museet at inspicere ejendomme med henblik på at afgøre, hvad der skulle værnes om.⁷⁰ Bevaringsinteressen omfattede især bygningernes ydre udtryk.⁷¹ For at bevare de udvalgte gamle ejendomme, især bindingsværkshuse, så burde strategien ifølge museumsinspektør Otto Norn være at i ”social henseende bringe dem på højde med det nye.”⁷² Med andre ord skulle de gamle ejendomme i det indre istandsættes på niveau med nyopførte lejligheder med centralvarme, wc og leholdte materialer. Det kan udledes, at det at indføre gode, moderne materielle rammer i ejendommenes indre blev et middel til at nå målet, som var at bevare de gamle huses ydre udtryk.

Bild 8.3. Foto fra ca 1935. I de snoede gader i Randers findes flotte, gamle bindingsværkshuse som dem, der her kan skimtes i den snedækkede Brødregade. Blandt andet Fonden til Bevarelse af Gamle Bygninger i Randers har sikret deres overlevelse. I dag er kineserne især på grund af de velbevarede bindingsværkshuse interesserede i at lave en kopi af Randers Midtby i en kinesisk provins for at lære kineserne om europæisk købstadskultur. Kilde: Randers Stadsarkiv/ fotograf ukendt.

De gamle ejendomme skulle ikke henstå som slum eller uistandsatte, hvilket de usunde ejendomme, som saneringspolitikken omhandlede, gjorde. Selvom der var kommet en ny saneringslov i 1959, videreførte den i høj grad princippet om at fremme totalsaneringer, tankerne om at istandsætte ældre bygninger bryder først lovgivningsmæssigt set rigtigt igennem i 1969.⁷³ Det lader til, at Fonden på en række områder var tidligt ude med bevaringsindsatsen i forhold til andre danske og måske nordiske byer.

Fonden ville lade de bevaringsværdige ejendomme blive levende ved at lade dem benytte til især beboelse. Fondens vedtægter foreskrev

således, at den ville fremme istandsættelse, modernisering og lignende af bevaringsværdige bygninger, mod at bygningernes bevarelse sikres gennem tinglyst deklaration eller på anden betryggende måde. Alternativt kunne fonden opkøbe bygninger, istandsætte dem og udleje dem så længe bevaring blev sikret.⁷⁴ I fondens efterladte materiale italesættes det ikke eksplicit, at bolighyggejen skulle sikres af hensyn til sundheden, men der blev ikke sat spørgsmålstejn ved, at en god bolighyggejen forstået som moderne leholdte materialer og en istandsættelse af boligens fysiske rammer, var nødvendig for at få lejere ind i bygningerne.

En arbejds metode for fonden blev, at fondens bestyrelsesmedlemmer henvendte sig til bygningernes ejere, for at søge at motivere dem til at istandsætte deres ejendomme og tilbyde tilskud fra fonden selv eller formidle kontakt til det nationale særlige bygningssyn, der tildelte midler til at istandsætte bevaringsværdige bygninger. Fondens søgte således at få ejere og forskellige fonde til at varetage ansvaret for boligens hygiejne i materiel henseende i de gamle ejendomme, mens den løbende rengøring af boligen ikke var en del af fondens horisont.

En af de første ejendomme, som fonden blev involveret i at få sikret i Randers lå i Vestre Grave 48. Ejendommen var et bindingsværkshus fra 1649, og ejeren var antikvitetshandler F. Buchwald. I 1963 havde ejeren behov for økonomisk tilskud til at installere varme for at kunne gennemvarme ejendommen og derved gøre den mere beboelsesegnet. Fondens midler var i høj grad bundet af istandsættelse af det ydre af Bødkerens Gård, som fondens bestyrelse havde forhåbninger om blev så flot, at den ville kunne fungere som blikfang for fondens arbejde.⁷⁵ Det kunne en installation af varme i en ejendom ikke, så selvom formålet var inden for fondens område, blev ejeren henvist til at skrive en anmodning om økonomisk bistand fra Det Særlige Bygningssyn i København.⁷⁶

For fonden var bolighyggejen en størrelse, som bestod i at sikre, at ejendommene skulle istandsættes, og det indre skulle være i god stand med moderne bekvemmeligheder og leholdte materialer. Fondens arbejde afspejlede, at de accepterede, at der skulle en vis materiel standard til i boligens indre, for at ejendommene var tiltrækkende at bo i, og for at beboerne kunne holde dem rene.

I Fonden indtog nogle af bestyrelsesmedlemmerne en funktion som eksperter qua deres uddannelse og erhvervsstilling inden for kulturarvsområdet eller som arkitektkyndige. Hermed udtalte de sig med legitimitet om kulturarv og udpegede bevaringsværdige ejendomme.⁷⁷ På dette tidspunkt i historien havde grupper af mænd nemmest adgang til at tage uddannelser, som senere gav dem adgang til privilegerede positioner i samfundet. Fondens bestyrelsesmedlemmer samarbejdede som beskrevet med andre eksperter inden for kulturarvsfeltet, og dette samarbejde ledte tilsyneladende både til en smidighed i sagsgangen for ansøgninger vedrørende økonomiske tilskud samt uden tvivl til omtale af fondens arbejde i pressen.

I alle tre organisationer spillede eksperter således en central rolle for deres tilgang til bolighygiejne. I alle tre organisationer var der desuden en opfattelse af, at det var muligt at opnå en god bolighygiejne, og at alle uanset socialt tilhørsforhold burde have en god bolighygiejne. Alle tre organisationer påpegede, at en god bolighygiejne krævede moderne bekvemmeligheder og de rette fysiske materialer. Mens de to foreningers definition af bolighygiejne endvidere omfattede kvindens eller husmoderens fagligt kvalificerede arbejdsindsats, som især blev begrundet i koblingen mellem god bolighygiejne og en sund familie.

Samspil med myndighederne

De frivillige organisationer kan forstås i en kontekst, ved at se hvordan de fungerede i med- og modspil med de offentlige myndigheder, der i 1900-tallet voksede sig stadig mere markante i forhold til drive samfundsudviklingen.⁷⁸ Med myndigheder menes her byrådet, kommunale udvalg samt kommunale embedsmænd. I samspillet med myndighederne mødtes organisationer og myndigheder omkring organisationernes primære motiver, som var bevaring af kulturarv, faglig organisering af husligt arbejdende og dygtiggørelse af husmoderen.

Hos Randers Husmoderforening var det uformelle samarbejde med byrådet og den kommunale forvaltning et gennemgående træk. Forstået på den måde at byens mandlige ledende politikere og de kommunale embedsmænd støttede op om foreningens arbejde ved for eksempel at

være foredragsholdere for dem.⁷⁹ En formel støtte til foreningens arbejde fra myndighedernes foregik ved, at foreningen lånte lokaler gratis på byens kommunale skoler til kursusaktivitet. Marthaforbundet har "[...] mødt en enestående velvilje hos myndighederne".⁸⁰

Foreningen havde ingen politik på boligområdet, som gik imod den offentlige boligpolitik. Det kan udledes, at de offentlige lokale myndigheder åbenlyst accepterede foreningens arbejde. Det var altså muligt for kvinder, der socialt set ofte tilhørte middelstanden, at træde ud i offentligheden med myndighedernes støtte og arbejde for deres sag, når de ikke gik imod den offentlige politik.

Fonden søgte et intimt og formaliseret samarbejde med Randers Byråd, hvilket blev accepteret. Fondens bestyrelse bestod af veluddannede mænd med netværk i byen. Myndighederne viste sig lydhøre overfor fondens bevaringsstrategi, der stod for andre værdier og tiltag end myndighedernes politik.

Husligt Arbejderforbund søgte ligesom Fonden at ændre på nogle eksisterende forhold. Foreningen ville sikre en faglig organisering af husassistenterne i byen og herunder på de kommunale og offentlige arbejdspladser, som i høj grad benyttede sig af uorganiseret husligt arbejdende omkring 1940. Foreningen søgte at ændre på dette forhold gennem deres alliance med socialdemokraterne i kommunale udvalg og i byrådet. Efter et vist pres fra foreningens bestyrelse blev dette delvist imødekommet.⁸¹ Husligt Arbejderforbund med sit sociale tilhørsforhold til arbejderklassen opsøgte og havde ikke et åbent samspil med myndighederne, men med Socialdemokratiet der var betydningsfuldt i Randers. Hvis ikke arbejderpartiet havde stået stærkt i byen, havde foreningen givet haft sværere ved at nå sine mål.

Afrunding

I de tre undersøgte organisationer var der en opfattelse af, at det var muligt at opnå en god bolighygiejne, og at alle uanset socialt tilhørsforhold burde have en god bolighygiejne efter samme standard især af hensyn til befolkningens sundhed. For alle tre organisationer var der indlejret krav om, at god bolighygiejne kun kunne opnås i boliger

med moderne sanitære installationer og de rette fysiske materialer. Her synes idealerne ikke at skifte i den undersøgte periode. Ejerne af boligerne blev udpeget som ansvarlige for at sikre de rette materialer og installationer.

En god bolighygiejne var hos Husligt Arbejderforbund og Randers Husmoderforening eksplicit forklaret som nødvendig at sikre af hensyn til familiens sundhed, hvor Fonden til Bevarelse af Gamle Bygninger uden debat accepterede, at hvis man skulle sikre ejendomme, skulle de fysiske indre rammer bestå af moderne materialer og have sanitære installationer. Her viser et signifikant kønsperspektiv sig i tilgangen til bolighygiejnen, da det kan udledes, at Husligt Arbejderforbunds og Randers Husmoderforenings forståelse af begrebet bolighygiejne omfattede husmoderens, kvindens, fagligt kvalificerede løbende arbejdsindsats. Her er de tre organisationer repræsentative for det mønster, der tegner sig i byen generelt. I de organisationer i Randers, hvor hjem, husholdning eller boligens standard var en del af arbejdsområdet, viser det sig, at det var organisationer præget af mænd, der stod for den fysiske éngangs-konstruktion af boligen og istandsættelsen af materielle forhold, mens den løbende renligholdelse af boligens indre rum blev behandlet i organisationer med en overvægt af kvinder. Det vil givet være et mønster, som kan genfindes i nordiske byer på dette tidspunkt.

Her abonnerer organisationer med mænd i front på en forståelse af bolighygiejnen som ligger på linje med myndighedernes tilgang til bolighygiejnen, der omtales i saneringspolitikken og i sundhedslovgivningen samt endda i et værk som *Dansk Husmoderleksikon*. Selve det at menneskelige aktører skulle gøre rent, og dermed løbende holde en god bolighygiejne, synes her at være en usynliggjort praksis, som ikke eksplicit blev inkluderet som en del af begrebet bolighygiejne. Om end den omfattende rengøringsarbejdsindsats fra kvinder var nødvendig for at holde sygdomme borte.

Organisationer med kvinder i front arbejdede med *hvordan, med hvilke hjælpemidler og hvor ofte*, der skulle gøres rent i hjemmet, her fik de og tog de et samfundsansvar for at holde alle boligens brugere sunde. Forudsætningen for, at husmoderen kunne holde en god bolighygiejne gennem sin arbejdsindsats, var, at de fysiske rammer i boligen var i

orden. Mange af aktiviteterne i de to foreninger drejede sig om fagligt at opkvalificere deres medlemmer i husligt arbejde efter eksperters anvisninger, men forsøget på at professionalisere det huslige arbejde gennem husmoderfunktionen virkede til at svinde ind i den behandlede tidsperiode i takt med, at husmoderfunktionen mistede betydning.

De tre behandlede organisationer havde forskellige motiver for deres virke, og arbejdet med boligens hygiejne var ikke det centrale tema for nogen af dem. Husligt Arbejderforbund havde som målsætning at få husligt arbejdende kvinder, der især kom fra arbejderlaget, fagligt organiseret for at sikre bedre arbejdsvilkår. Randers Husmoderforenings hovedformål var at dygtiggøre den danske husmoder, hvor Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger har som motiv for sit arbejde at bevare kulturhistoriske ejendomme. Bag disse eksplicitte motiver afspejlede organisationernes arbejde endvidere, at køn og socialt tilhørsforhold synes at binde kroppe til den retorik og argumentation, som blev anvendt. Jo mindre privilegeret, jo mere forbundet var man til den samfundssposition, der var knyttet til ens krop og sociale tilhørsforhold. I Husligt Arbejderforbund, hvor bestyrelsesmedlemmerne var kvinder og tilhørte arbejderlaget, var man sig meget bevidst om sit sociale tilhørsforhold og en arbejderkamp. Det var de husligt arbejdende kvinder, man arbejdede for. Det sociale tilhørsforhold til middelstanden var ikke så eksplicit tydeligt i Husmoderforeningens arbejde, hvor bestyrelsens kvinder involverede sig i at diskutere og forbedre kvinders muligheder i samfundet. Mens fondens bestyrelsesmedlemmer, der var mænd af borgerstanden, ikke eksplicit forholdt sig til køn eller sociale tilhørsforhold i deres afsæt for at række ud i verden.

Organisationernes samspil med myndighederne viser, at hvor Husligt Arbejderforbund havde mindst samspil, men ved vedvarende pres fandt støtte hos Socialdemokratiet, havde Husmoderforeningen en del formel og uformel støtte. I Fonden blev myndighederne simpelthen en del af bestyrelsen, denne institutionalisering har givet været med til at gøre Fonden levedygtig til den dag i dag. Husligt Arbejderforbund vedtog i 1980'erne trods vokseværk i medlemstallet at blive en del af et større fagforbund, FOA, og Randers Husmoderforening blev nedlagt i 2005.

Noter

- 1 *Dansk Husmoderleksikon I*, Braae, Karen (red.), København: Standard Forlaget, 1948, 132.
- 2 Mortensen, Mette Tapdrup, *Pensionatets kulturhistorie: Fællesskab, flirt og frikadeller*, Aarhus: Aarhus University Press, 2015, 190.
- 3 Thomsen, Kristian Buhl, *Da de danske byer blev revet ned: Praxis og ideologi i dansk sanerings- og byfornyelsespolitik 1939–1983*, Aarhus: Aarhus University Press, 2015, 12–15.
- 4 Ibid., 7.
- 5 Hyldgaard, Inger Marie, Jensen, Knudsen, Tina, Sørensen, Hanne Schaumburg & Smidt-Jensen, Jørgen (red.), *Randers: Fra handelsplads til storkommune 1000–1975*, Randers: Elmenhoff, 2002, 153–163.
- 6 Malinen, Antti, *Perheet ahtaalla: Asuntopula ja siihen sopeutuminen toisen maailman-sodan jälkeisessä Helsingissä 1944–1948*, Helsinki: Västeliitto, 2014.
- 7 Thomsen, 17, 35, 41.
- 8 Se for eksempel Sjöberg, Marja Taussi & Vammen, Tinne (red.), *På tröskeln till väl-färden: Välgörenhetsreformer och arenor i Norden 1800–1930*, Stockholm: Carlssons, 1995.
- 9 Lützen, Karin, *Byen Tømmes: Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, København: Hans Reitzels Forlag, 1998, 14–16, 179, 203–205.
- 10 Vammen, Tinne, "Det skjulte arbejde: Nyere perspektiver på kvinders arbejde i familie og husstand ca. 1750–1915", *Fortid og nutid*, vol. XXIX, nr. 2, 1981, 202–223.
- 11 Kiessling, Ninna, "Kampen for en videnskabelig husholdningsuddannelse", *Kvinder undervejs: Dansk Kvindesamfund i Århus 1886–1986*, Nielsen, Hanne Rikken & Lous, Eva (red.), Aarhus: Aarhus University Press, 1986, 124–132; Carlsson, Karin, *Den tillfälliga husmodern: Hemvårdarinnekåren i Sverige 1940–1960*, Lund: Nordic Academic Press, 2014, 75.
- 12 Klausen, Kurt Klaudi, "Et historisk rids over den tredje sektors udvikling i Danmark", *Frivillig organisering i Norden*, Klausen, Kurt Klaudi & Selle, Per (red.), Oslo: Tano, 1995, 35f.
- 13 Denne tilgang er inspireret af Catarina Lundström, *Fruars makt och omakt: Kön, klass och kulturarv 1900–1940*, Umeå: Umeå universitet, 2005.
- 14 Fink, Jørgen, "The middle class in Denmark 1840–1940", *The Scandinavian middle classes 1840–1940*, Ericsson, Tom, Fink, Jørgen & Myhre, Jan Eivind (red.), Oslo: Unipub/Oslo Academic Press, 2004, 201–223.
- 15 Sign.: Ran, "Vi vil ikke have mændene med", *Folkebladet* 7 november 1970, 3.
- 16 "Alma Lindenstrøm er død", *Social-Demokraten* 25 februar 1958, 3.
- 17 "Husassistenterne siger nu god for deres mandlige Kolleger" 15 juli 1935. Avisudklip 1925–64, 126, Husassistenternes Fagskole. Rigsarkivet.
- 18 Brev fra Randers Historiske Museum til Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger. Randers september 1962. Læg korrespondance. A62, 1 Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger i Randers Kommune. Randers Stadsarkiv.
- 19 Møller, J., *Saneringsundersøgelse i Randers 1937*, forord, upubliceret. Randers Stadsarkiv.
- 20 Hyldgaard, 99, 173f, 253.
- 21 Ibid., 153, 213–18, 261.
- 22 Ibid., 234.

- 23 Olesen, Bodil & Thorndal, Jytte, *Da de danske hjem blev elektriske 1900–2000*, Viborg: Kvindemuseets Forlag, 2004, 301, 313.
- 24 Petersen, Erik, "Vækst og demokratisering 1848–1914", *Danmarks historie – i grundtræk*, Busck, Steen & Poulsen, Henning (red.), Gylling: Aarhus Universitetsforlag, 2000, 231–288, 282.
- 25 Hyldgaard, 132.
- 26 Ibid., 92–99.
- 27 "Ny Husmoderforening i Randers", *Socialdemokraten* 16 november 1945, 4.
- 28 "Husmoderforening dannet i Randers", *Randers Amtstavis* 16 november 1945, 8.
- 29 <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/de-danske-husmoderforeninger-1920-2009/> (senest kontrolleret den 9 juli 2019).
- 30 Sign.: SIS, "Det huslige Arbejde kræver en uddannelse", *Randers Dagblad* 3 februar 1959, 3.
- 31 "Ny Husmoderforening i Randers", 4.
- 32 "Kvinder til Verdens-Konference over Snolderød Sogneraad? Nye og stærke Toner lyder fra Husmoder-Organisationernes Ordførere", *Berlingske Tidende* 27 maj 1946, 7.
- 33 Forhandlingsprotokol 1945–1961, A918 1, Randers Husmoderforening, Randers Stadsarkiv, 46, 114, 173.
- 34 Ibid. 112, 158, 166.
- 35 Olesen, 239.
- 36 Larsen, Anne-Trine, *En slags mandinder: En analyse af køn og arbejde i Danmark 1950–1989*, Aarhus: SFAH, 2006.
- 37 Schmidt, Lars-Henrik & Kristensen, Jens Erik, *Lys, luft og renlighed: Den moderne socialhygiejnes fødsel*, Viborg: Akademisk Selskab, 1987, 116–121.
- 38 Carlsson, 41.
- 39 Olesen, 308.
- 40 "Marthaforbundets første semester blev succes", *Randers Dagblad* 8 april 1948, 4.
- 41 *Dansk Husmoder Leksikon II*, Braae, Karen (red.), København: Standard Forlaget, 1949, 143.
- 42 Sign.: Anny, "Marthaforbundet har størst tilslutning i de østjyske byer", *Randers Amtstavis* 28 mars 1949, 1.
- 43 Brev fra P. Røschmann-Nielsen til Udvalget for Kulturelle anliggender. Læg 1992/18 K, Marthaskolen i Randers. A579. Martha Forbundet Randers. Randers Stadsarkiv.
- 44 Sign.: Anny, "Marthaforbundet har størst tilslutning i de østjyske byer", 1.
- 45 Sign.: Anny: "Festligt Aften i Marthaforbundet", Randers Stadsarkiv 1948, Scrapbog A579 C.
- 46 Eksamensplaner, Arkivæske 1, A579, a. Randers Stadsarkiv.
- 47 Marthaforbundets kursus i Hjemmets hygiejne og spædbørnspleje, 1, A579, a. Randers Stadsarkiv.
- 48 Ibid., 1–2, 18.
- 49 *Dansk Husmoder Leksikon I*, 557.
- 50 Hansen, Oskar, *Gennem 50 år: Fra Kjøbenhavns tjenstepigeforening til husligt arbejderforbund*, København: National-Trykkeriet, 1954, 6–8.
- 51 "Alma Lindenstrøm er død", 3.
- 52 "Tjenstepigens fagforening blev stor og stærk", *Randers Amtstavis* 27 oktober 1973, 19.
- 53 Olesen, 239.

- 54 Carlsson, 17, 41, 74 & Rosenbeck, Bente, *Har videnskaben køn? Kvinder i forskning*, København: Museum Tusculanums Forlag, 2014, 116–119.
- 55 Årsberetning 1960–65, Materiale vedr. undervisningen (1959–1970) 55, Husassistenternes Fagskole. Rigsarkivet.
- 56 Stoumann, Astrid, *Gør husarbejdet lettere: Moderne rengøring: Vask: Kemisk rensning*, København: Jul. Gjellerups Forlag, 1957, 8.
- 57 Ibid., 23, 36.
- 58 Ibid., 18.
- 59 Ibid., 27.
- 60 Carlsson, 36.
- 61 Stoumann, 10.
- 62 Ibid., 24–31.
- 63 Olesen, 245.
- 64 Vedtægter 1961 §2. *Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger i Randers Kommune*, læg 1, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 65 *Folkebladet* 12 april 1961, læg Udklip 1961–64, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 66 Brev til Randers historiske Museum fra Randers Byråd 31 maj 1961. Læg korrespondance, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 67 Brevudkast 19 januar 1961 til mag. Langberg, Det særlige Bygningssyn. Læg korrespondance, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 68 <https://www.gamlehuse.dk/om-fonden/historie>: (senest kontrolleret 7 juli 2019).
- 69 *Folkebladet* 5 december 1964. Læg udklip 1961–64, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 70 Brevudkast fra Byhistorisk Arkiv Randers, 11 november 1960. Rådhuset. Læg korrespondance, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 71 Brev 9 december 1960 fra Poul Strømstad, Nationalmuseet, til von Spreckelsen. Læg korrespondance, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 72 Brev 9 december 1960 fra Otto Norn, Nationalmuseet, til P. von Spreckelsen. Læg korrespondance, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 73 Thomsen, 61.
- 74 Vedtægter 1961 §2. Læg 1. A62, 1, Randers Stadsarkiv.
- 75 Brev til det særlige bygningssyn fra Byhistorisk Arkiv 18 september 1963. Læg korrespondance, A62 1. Randers Stadsarkiv.
- 76 Ibid.; Brev fra Fr. Buchwald til Det særlige Bygningssyn 14 februar 1963. Læg korrespondance, A62 1. Randers Stadsarkiv.
- 77 Notat fra bestyrelsesmøde 14 april 1962. Læg korrespondance, A62 1. Randers Stadsarkiv.
- 78 Klausen, Kurt Klaudi & Selle, Per, "Frivillig organisering i Norden", *Frivillig organisering i Norden*, Klausen, Kurt Klaudi & Selle, Per (red.), Oslo: Tano, 1995, 21f.
- 79 Forhandlingsprotokol 1945–1961, 152, 169f, A918 1. Randers Stadsarkiv.
- 80 Sign.: SIS, 3.
- 81 Protokol, referat 3 januar 1940 & referat 16 januar 1940. A201 1. Husligt Arbejderforbund. Randers Stadsarkiv.